

Cultuur als conversatie, een schets Riemer Knoop, 13-4-07

Een Wit-Rus uit Minsk verweet mij ooit, tijdens een ontmoeting op een bootreis over de Donau, dat wij West-Europeanen hen niet steunden bij de bouw van een replica van het renaissance-stadhuis van hun hoofdstad, smartelijk verwoest door Tsaar en Bolsjewiek gelijk. “Wij moeten terug naar het verleden”. Waarom ook alweer? “Omdat wij genetisch uniek zijn”, luidde het antwoord in de beste Lamarckiaanse traditie, een vroege geneticus die anders dan Darwin dacht dat giraffen lange nekken *omdat* ze zo graag de bovenste blaadjes van een boom eten.

Ik noem dat historicisme: je moet zijn wat je geschiedenis je opdraagt. Onnodig te vermelden dat die opvatting in de jaren 1933-1945 voor nogal wat gedoe zorgde.

Diametraal daar tegenover staat de moderniteit, althans ogenschijnlijk: het bewust en totaal breken met de geschiedenis. In Goethes *Faust*, waar hij misschien niet voor niets een half mensenleven aan werkte, en wel precies op een scharnierpunt in de geschiedenis, tussen romantiek en Nieuwe Tijd (1775-1801), komen twee schattige oudjes voor, Philemon en Baucis, die een gedoetje drijven in de duinen, aan de rafelranden van Fausts hem door de duivel bezorgde totalitaire wereldrijk. Dat vlekje verstoort het integrale beeld van een Nieuwe Wereld. Een van de sleutelmomenten in de *Faust* is dan ook wanneer hij Mefistofeles' handlangers toestemming geeft om bij nacht en nevel de twee oudjes uit de weg te ruimen. De echo van het op 18 februari 1943 door Goebels hysterisch uitgesproken *Wohlt ihr den totalen Krieg???* is bijna niet weg te horen.

De tegenstelling met historicisme is ogenschijnlijk, want de wens tot totale vernieuwing, het opruimen van alles wat oud en ziek is, is evenzeer geconditioneerd door de loden last van het verleden als het historicisme is. Goethes eigen impliciete sympathie mag overigens blijken uit de keuze van de namen voor de twee bejaarden. Een van de ontroerendste verhalen uit Ovidius' *Metamorfosen*, een soort omgekeerd Lot-verhaal, heeft als hoofdpersonen een gelijknamig bejaard echtpaar. Jupiter en Mercurius bezoeken in vermomming een streek in Lycie, want ze hadden vernomen dat de gastvrijheid er beneden elk pijl gezakt was. Ze worden door de vriendelijke oudjes die ergens *en marge* een gedoetje drijven echter hartverwarmend onthaald. De goden besluiten de twee in eeuwige treurwilgen, meen ik mij te herinneren, te veranderen en de streek totaal te verwoesten.

Beide benaderingen hebben gemeen dat de geschiedenis lineair wordt opgevat, en wel uitmondend in een voortreffelijk heden, dat ofwel in zijn oude glans hersteld of opnieuw en radicaal anders gemaakt moet worden.

Het thema “waar liggen onze religieuze wortels?” wil ik graag tegen deze achtergrond beschouwen. Zijn er dan wortels? Hutchinson, auteur van pa en zoon Bush' nachtkastjesboek *The Clash of Civilizations* meende van wel. Christendom en Islam zijn gedoemd tot een allesbeslissende “eindstrijd” (waar hoorden we dat eerder?). De gebeurtenissen van de laatste paar jaar in het Midden en Nabije Oosten, volgend op maar niet noodzakelijkerwijs gevolg van 9/11, is als een gijzeling van die retorica op te vatten. Wie stelt de vraag eigenlijk (“onze” wortels)? Wie laat je toe om mee te denken over die vraag? Waarom zou je die vraag stellen? Is er een probleem? (Dit soort vragen mag ik mezelf en mijn cliëntèle graag stellen, in mijn beroepspraktijk als cultureel adviseur en vooral in de periode dat ik deel uitmaakte van de Raad voor Cultuur, die kabinet en parlement gevraagd en ongevraagd op alle culturele vraagstukken adviseerde.)

Terug naar de wortels: zijn die er of kies je die, wellicht? De krachtigste bestrijder van het historicisme, en misschien ook wel van de moderniteit, was Karl Popper, overigens staande in een onwaarschijnlijke traditie die loopt vanaf de tegenstanders van Plato tot aan Nietzsche.

Vlak na de oorlog verscheen Poppers magistrale *The Enemies of the Open Society, Part I: Plato*, waar ik als graecus niet minder dan van gesmuld heb. Zijn stelling is: de aanname van het Goede en Schone, van een onbewogen, onbeweeglijke en onveranderlijke metafysische werkelijkheid – het grote dogma van Plato – is een misvatting. Ze kan historisch worden verklaard vanuit het trauma van de al te snel, en in de Peloponnesische Oorlog erg bloedig, veranderende samenleving van vlak vóór Plato's eigen tijd. Zijn reactionaire reactie, in *de Staat*, waar onder meer de kunsten verboden waren simpel omdat ze zouden verleiden tot geloof in de vergankelijke wereld van de schijn, staat nog steeds model voor elke totalitaire samenleving, van reëel in Stalins USSR en Kims Noord Korea tot gedroomd in Huxleys *A Brave New World*.

Er is geen toeval in de wereld. Bij dezelfde gelegenheid als toen ik die boze Wit-Rus op de Donau sprak, walste het reisgezelschap door naar Wenen, waar men over het Europees erfgoed confereerde. Men herdacht *a l'improviste* tevens het plotse overlijden van Popper. De nestor van de archeologie, Lord Colin Renfrew, herdacht de man door te wijzen op diens grote bijdrage aan het denken over traditie en geschiedenis, namelijk dat je kunt *kies*en waar je vandaan komt, wat je tot je erfenis, erfgoed en nalatenschap wilt rekenen, op basis van hoe je jezelf bekijkt en je daarmee eigen toekomst creëert.

Mijn stelling zal zijn: je *kies*t je wortels, maar dat doe je niet alleen. Dat doe je in gesprek. En de kwaliteit van dat gesprek, wat heet, de hele uitkomst ervan, wordt in hoge mate bepaald door met wie je dat gesprek aangaat. En of je het open organiseert. Habermas' symmetrische communicatie komt dan om de hoek kijken: elke deelnemer heeft het recht op gelijke participatie, op gelijk initiatief, maar op voorwaarde van oprechtheid, het niet voeren van een verborgen agenda.

Nu ik het probleem acrobatisch heb verschoven van “waar liggen de wortels” naar “met wie wil je het gesprek aan om die te kiezen”, begeef ik me op het terrein van culturele identiteit. Identiteit, zo is mijn diepste overtuiging, ontstaat in confrontaties met anderen. Wat al te makkelijk misschien, als classicus, gebruik ik dan graag “Latijnen”, een referentieel begrip dat verwijst naar de vlakte. Welke vlakte? Latium, een soort Lage Landen. Maar in contrast met wie dan? Met de bewoners van de heuvels daar omheen. Sabijnen, bijvoorbeeld, met wie de eerste eeuwen van Rome's bestaan felle strijd werd geleverd. De geschiedenis van identiteitsvorming, valt daaruit te concluderen, is dan het best te begrijpen vanuit de confrontaties met tegenbeelden. De vrm. Duits ambassadeur in Nederland, Otto von der Gablentz, versterkte voor mij deze indruk. Hij vertelde dat het probleem van de anti-Duitse gevoelens in de jaren 70 en 80 voor hem eigenlijk alleen begrijpelijk was door aan te nemen dat er een heel ander proces dan gewone afkeer speelde. Nederland had zich tot na de oorlog eigenlijk nooit een echt Europees land gevoeld, veeleer een klein wereldrijk. Met het smartelijk wegvallen van de kolonies in 1948 ontstond een identiteitsvacuüm, dat mooi opgevuld kon worden door een herdefinitie van onszelf als *tegenbeeld* van de Duitse bezetter, die we er met God en Oranje toch maar mooi uitgewerkt hadden. Het snel wegebben van dat beeld van *der hässliche Deutsche*, in het integratieproces in de EU, lijkt hem gelijk te geven. Dergelijke tegenbeeld-definities zijn overigens wel vaker te zien geweest. Zoals in de eerste helft van de 19de eeuw, toen door het weglopen der Belg er een vergelijkbaar vacuüm ontstond, dat werd opgevuld door het scheppen van de vrijheidsstrijdmythe tegen de Spanjaard in de Tachtigjarige Oorlog. Of twee generaties eerder, tijdens de Bataafse Republiek, toen de als glorieus ervaren opstand onder Julius Civilis in 69 na Chr. tegen de Romeinen als identiteitsvormende mythe werd gecreëerd. De Spanjaard, de Romein, *der hässliche Deutsche*: het zijn alle drie spiegelende tegenbeelden, het niet-wij.

Maar terug naar cultuur als conversatie. Ik versta daaronder het met elkaar willen verkeren en je door elkaar willen laten beïnvloeden rond thema's die je van belang acht, of die daardoor van belang worden of die daardoor zelfs ontstaan. Dat is het doorgaande gesprek, de

betekenisgevende ontmoeting. Maar omdat de thema's niet gegeven zijn maar ook al doende tot aanschijn kunnen komen, moet het cultuurbegrip dat op deze manier ontstaat noodzakelijkerwijs open zijn. Dat is een soort permeabiliteit, transparantie, onafheid die mij althans geweldig aanspreekt. De oud-directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, Adriaan van der Staaij, leverde een felle kritiek op het eerder aangehaalde gedachtengoed van Hutchinson, dat overigens weer teruggaat op een in het interbellum nogal wijd verbreide misvatting van culturen als levende organismes, zoals in Oswald Spenglers veel gelezen *Ondergang van het Avondland*. “Culturen” laat staan “rijken” bestaan als zodanig helemaal niet, kunnen hoogstens achteraf vastgesteld worden, en dan ook helemaal niet waardenvrij. Het is niet voor niets dat we het daar tegenwoordig eigenlijk niet meer over hebben, behalve in de populaire media dan – we spreken veel vaker van “samenlevingen”. En er is vanuit deze optiek helemaal geen sprake van een noodwendige confrontatie tussen Christendom en Islam wanneer je althans culturen niet beschouwt als biljartballen die alleen maar tegen elkaar kunnen stoten om vervolgens zogenaamd onveranderd te blijven. Alleen de notie al van twee homogene blokken, elk bestaande uit meer dan een miljard individuen. Kijk je nu met die aangescherpte bril naar het verloop van de geschiedenis dan zie je dat “culturen” elkaar voortdurend hebben beïnvloed, doorsijpeld. Dan wordt het een verhaal van transmissies, ontmoetingen, doorstromingen. En dat maakt de vraag “Waar komt onze cultuur vandaan” even onzinnig als de vraag “waar komen de Duitsers vandaan?”. Die komen nergens vandaan, je kunt hoogstens in het nu nagaan hoe de processen zijn gelopen die hebben geleid tot wat we nu, even, kunnen aanduiden met “de Duitsers”. Maar tot laat in de 19de eeuw wáren er helemaal geen Duitsers. En of ze er straks nog zullen zijn, en zo ja wat we daar dan mee bedoelen, is bepaald niet duidelijk.

Mijn specialiteit is niet cultuur maar cultureel erfgoed. Ik zie erfgoed, zonder in te gaan op wat dat dan is, uiteindelijk het liefst als hoe het werkt: als *conversation pieces* waar je het met elkaar over hebt en die een rol spelen in identiteitsvormende, -bestendigende of -ondergravende processen (zie de El HEMA-affaire). En die daarom worden gekoesterd door de gemeenschap die dat gesprek voert. Aangezien de thema's van die conversatie, zoals we eerder zagen, niet vast liggen, liggen ook de voorwerpen of onderwerpen die in dat proces van erfgoedwaarde worden voorzien, niet vast. Het is een open, onaf proces. In de geschiedenis van het erfgoedbegrip, dat als notie overigens een revival beleeft, is dat een nieuwe fase. Vanaf Victor de Stuers' nog steeds nagalmende *j'accuse* uit 1873, een artikel in *de Gids* getiteld “Holland op zijn smalst”, bekommert de samenleving zich collectief over wat van waarde is. Maar dat begon met de aanname van absolute waarden, intrinsieke voortreffelijkheid, behouden, bevroren en op een voetstuk zetten. In de loop van de laatste anderhalve eeuw heeft dat absolute begrip plaats gemaakt voor een veel dynamischer beschouwing, met veel oog voor context, samenhang, ensemble en actuele betekenisgeving. Vandaag de dag kan “erfgoed” slaan op alles wat maar historische emotie oproept, authentiek of gereconstrueerde fake. En op erfgoedzorg ofwel, in de indrukwekkende woorden van Rijksadviseur voor het landschap Dirk Sijmons: het “liefdevol begeleiden van transities”.

Wat wel eigen is aan de in onze streken courante manier van kijken naar cultureel erfgoed is het belang van materiële authenticiteit. Het is goed te beseffen dat dat elders helemaal niet hoeft. In Japan wordt een Shinto-tempel vrolijk om de zoveel jaar volledig herbouwd (onze eigen Nieuwe Kerk te Amsterdam trouwens ook, maar dat weet niemand). Niet de authentieke materie is essentieel, maar de perfectie en harmonie van de vorm, de zuiverheid van kleur en decoratie, eigenlijk het transcendente “idee”, en de aura van de geografische plek. Daarmee krijg je gelijk ook een gevoel voor niet-lineaire geschiedenisopvattingen.

In mijn opvatting over dat gesprek, over cultuur als conversatie en over erfgoed als *conversation pieces*, sluit ik als deelnemers aan dat gesprek onze voorgangers niet uit. Paul Scheffer, de bewierookte maar evenzeer geplaagde auteur van het essay in *NRC Handelsblad* van 29 januari 2000 “Het multiculturele drama” dat de discussie over de omgang met de

nieuwkomers in ons land agendeerde en tegelijk op scherp stelde, vond daarvoor eerder de term “gesprek met de vorigen” uit, dat hij weer ontleende aan een beroemde bundel van Menno ter Braak (over gesprek met de vorigen gesproken!). Scheffer bepleitte het gesprek, op z'n Habermas', met de anderen maar op voorwaarde dat wijzelf in het gesprek met onze vorigen ons een enigszins gegrond zelfbeeld hadden aangemeten. Daar nu zit dezelfde spanning als in de oppositie tussen historicisme/moderniteit en de *Open Society*. Ik licht er twee aspecten uit.

Er is een onopgelost conflict tussen traditie en vernieuwing. Allebei zijn ze gegeven, maar het evenwicht moet telkens gezocht worden. In musea moet je omgaan met spullen eenvoudig omdat ze er zijn. Maar je moet je telkens tevens verhouden tot nieuwe vragen die de samenleving stelt, want die verandert, of je het nou wilt of niet. Dat kan betekenen dat je wegens nieuwe thema's en nieuwe waarden een deel van je traditie niet meer accepteert, achterstelt, wegdoet. Daar moet je een goed verhaal op hebben, volgens mij het wezen van cultuur als conversatie. In Minsk kiest de Wit-Rus voor de traditie. Faust kiest voor totale vernietiging ervan. Habermas agendeert de regels voor het gesprek daarover.

Een tweede onopgelost conflict is de rolverdeling tussen overheid en samenleving. Anders dan velen menen ligt die niet vast. In de tweede helft van de 19de eeuw, na de liberale grondwet van 1848 die van een politiestaat een rechtsstaat maakte, was bepaald nog niet duidelijk wat publiek domein en algemeen belang was, afgebakend tegen wat des burgers was. Daarna een tijd weer wel. Maar met het nieuwe kabinet van nu weer niet: we moeten van alles samen doen, maar zijn regering en samenleving wel echt gelijkwaardige partners? Moet de overheid niet borgen waar kan, en ingrijpen waar moet? Ons beschermen tegen onderbuikgevoelens? En staat de grondwet niet bóven beide? En regelt die nou *grondrechten* voor de burgers of *grondplichten* voor de overheid? Ik ben geneigd het laatste te denken, maar ik ben rechtsfilosofisch noch staatkundig bevoegd. Voor cultureel erfgoed is dat nijpend, want ondanks een volks gevoel dat de overheid van alles moet regelen op dat gebied is er ook veel voor te zeggen om krachtens het karakter van erfgoed als drager en uitdrukking van een doorgaand gesprek, de rol van de overheid zoveel mogelijk te beperken tot het de samenleving, en onderscheiden groepen daaruit, zo goed mogelijk in staat te stellen vorm te geven aan de eigen bekommernis over wat van waarde wordt geacht dan wel passend in de gekozen thematiek.

Samenvattend, nu ik dit alles overhoop heb gehaald, *ruffled your feathers* als het ware, kan ik slechts zeggen dat ik mij goed thuis voel, als persoon van een nieuwsgierige, onbevangen en tegelijk enigszins tobbede aard, bij mensen, groepen, en media die *niet* weglopen voor deze paradoxen en spanningen, die daaruit juist inspiratie en creativiteit putten, die door het gesprek en het agenderen van dit soort thematiek in zelfreflectie tot ontplooiing komen, op het gevaar af in cultureel relativisme te verglijden. Dat laatste zij dan maar zo. Wie niet waagt, die niet wint. Laat dit mijn *gekozen* bagage zijn. Mijn *gekregen* bagage zijn de verworvenheden van de Grieks-Romeinse samenlevingen die we ons hier in het westen overigens tot model namen, waarvan de Joods-Christelijke traditie een belangrijk bestanddeel vormt en er als individuele mysteriegodsdiens een treffend voortbrengsel van is, gelouterd in de Verlichting en Romantiek. Maar het had ook heel anders kunnen zijn.

Ik wens u een onbevangen en geïnspireerde conversatie.